

focused on the second half of the XVIII century, when there is a decline of activity of the brotherhood and instead traces the rise of the Basilian monastery. Defines the different time frame of the organization of philosophical studios for Basilian monasticism the Saint Protection province. The methodology of study and its importance for the formation of the spiritual profile of a monk are described. The dynamics of the number of inhabitants of the monastery during the second half of the eighteenth century are shown. Curriculum vitae of the monks separately for certain years are signed.

Key words: monk, brother, father, novice, student, monk, philosophical studio.

Стаття надійшла до редколегії
11.10.2016 р.

УДК 94(477.82–25)“179/185”:711.41

Оксана Карліна

Просторова структура Луцька наприкінці XVIII – у середині XIX ст.

Розглянуто просторову структуру Луцька наприкінці XVIII – у середині XIX ст. До неї належать типи та функції забудови, транспортна мережа, характеристики розселення тощо. У складі Російської імперії Луцьк надовго отримав скромний статус повітового центру на південно-західних окраїнах держави, що не могло не відбитися на його стані. До кінця 1860-х років місто розвивалося без застосування наперед визначеного плану відповідно до особливостей рельєфу, тому для його забудови характерні хаотичність і невпорядкованість. З одного боку, міський простір ущільнювався завдяки інтенсивному використанню острівної частини території Луцька, а з другого – розширювався за рахунок забудови й приєднання приміських поселень. На еволюцію міського простору суттєво впливали згубні пожежі. Конфесійна політика держави призвела до занепаду багатьох римо-католицьких сакральних будівель. На просторовій структурі Луцька відобразилося розквартирування в околицях міста і навколишніх селах значної кількості війська. У першій половині XIX ст. Луцьк демонстрував модель просторової організації, характерної для мешканців малого міського поселення.

Ключові слова: Волинська губернія, Луцьк, просторова структура, міська забудова, план міста.

Постановка наукової проблеми та її значення. Простір – одна з фундаментальних категорій аналізу людського існування, яка використовується для позначення місць, регіонів, територій, зон, розміщення тощо. У сучасній гуманітарній науці спостерігаємо зацікавлення просторовим виміром життя суспільства. Теоретичні концепції розглядають простір міста як соціальне середовище, що перебуває в процесі постійної трансформації; йому властиві і цілісність, і внутрішня сегментованість. Соціально-просторову структуру міста відображають такі категорії: житлова диференціація, сукупність матеріальних об'єктів (транспортна мережа, типи та функції забудови), розташування соціальних груп у просторі, характеристики розселення тощо. До соціально-просторової структури також належить розмежування між публічним і приватним простором, різноманітні легальні та нелегальні практики використання простору.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Просторова структура Луцька наприкінці XVIII – у середині XIX ст. ще не була предметом спеціального дослідження. Натомість містобудівну спадщину найповніше вивчено в роботах зnanого дослідника урбаністичної та архітектурної історії Луцька Богдана Колоска [3; 4; 5; 7; 8; 9; 11]. Разом з архітектором Ростиславом Метельницьким він простежував також територіальне розширення міста й переміщення його функціональних зон [12]. Петро Ричков зробив фаховий аналіз планів Луцька XIX ст. [20]. Перебування Луцька в складі Російської імперії оцінюється ним як доба архітектурно-просторової деструкції [19, с. 16]. Олена Прищепя розкрила роль органів міського самоврядування XIX ст. у плануванні та забудові волинських міських поселень [17]. На увагу заслуговує цікавий нарис Р. Метельницького про єврейську забудову міста (так звані луцькі штетли), у якому автор дійшов висновку, що «протягом багатьох століть єврейський компонент луцького міщанства іноді не дуже помітно, а часами в значній і навіть у вирішальній мірі формував

особливості забудови міста» [14, с. 146]. Архітектурно-просторовий розвиток Луцька розглянуто в роботах із вивчення регіональної історико-містобудівельної традиції України [16; 18; 19].

Мета дослідження – простежити, як еволюціонувала просторова структура Луцька впродовж кінця XVIII – середини XIX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Просторове структурування території волинських міст визначалося, насамперед, гідрографією та рельєфом обраної місцевості. Ріка була головною розпланувально-композиційною віссю просторового розвитку міської території. Загалом природно-просторова модель історичного волинського міста являла собою природно-ландшафтно-антропогенне утворення, диференційоване гідрографічною мережею – природними об'єктами (річкою, її притоками) і штучними (каналами, ровами та ставами) [15].

За великою кількістю збережених архітектурних пам'яток, давньою планувальною структурою, історичною забудовою більшість волинських міст належать до найстаріших міст України. Ці містобудівні чинники разом із природною топографією творили традиційне середовище та архітектурно-просторовий образ міста. Важливу роль відігравали безпечність міст від ворожих нападів та будівництво в них фортифікаційних укріплень. Містобудівна композиція мала функціональне зонування, у якому місто розділялося на замкову й ратушну – магістратську – частини з відповідною для них забудовою. Завершували формування образу міста архітектурні домінанти: храми, замки та палаци, ратуша й інші громадські будівлі та споруди. Міста розвивалися без застосування загального містобудівного планування, тому їх забудові не бракувало хаотичності й непорядкованості.

До кінця XVIII ст. просторова структура Луцька визначалася природними чинниками, тобто придатністю території для міської забудови та захисту її від ворожих нападів. Місто поділялося на функціональні частини з відповідною забудовою: замкову (старостинську) і магістратську (ратушну). Історична частина міста розміщувалася на острові, оточеному рікою Стир та її притокою Глушець. Основними елементами просторової структури давнього Луцька були Верхній і Нижній замки, міське поселення й передмістя на правому березі Глушця. Наприкінці XVIII ст. територія міста поділялася на юридики боніфратського, кармелітського, домініканського та василіанського монастирів, вірменську, караїмську єврейську й магдебургію [14, с. 25]. У кожній із них була культова будівля, яку оточували переважно дерев'яні будинки мешканців.

Ось як виглядає Луцьк у «Географічному і статистичному описі Волинської губернії» за 1798 р.: «[...] розташовується на низькому місці по течії ріки Стир на правій та її притоки Глушця, або Стирця, яка витікає з неї і впадає в ту є ріку, по обох боках [...]». Після відкриття Волинської губернії в 1796-му році [Луцьк] поділено на два квартали. У цьому місті є замок на горі, обнесений навколо мурованою стіною з трьома вежами, окопаний ровом, через який [перекинутий] міст дерев'яний, що називається Королівським. Громадських мурованих будівель [розміщено]: церков греко-російських – дві, із яких одна соборна в колишньому василіанському монастирі в ім'я Воздвиження Чесного Хреста Господнього, друга – парафіяльна [в ім'я] Покрова Богородиці, костел кафедральний римокатолицького сповідання з мурованою будівлею, кляшторів – шість того самого сповідання: перший – домініканський, при якому – друкарня для друку польською мовою книг; другий – кармелітанський, третій – боніфратський, четвертий – тринітарський, п'ятий – бернардинський, у будівлі, яка належить йому, [розміщено] провіантський магазин; шостий – жіночий за назвою святої Бритки [sic!], із будівлями, обнесеними мурованими загорожами, і костел вірменський; казенних будинків мурованих – три, та дерев'яних – три, у яких розміщено присутственні місця; крамниць мурованих – тридцять сім, аптек вільних – дві, шкіл єврейських [молитовних]: мурованих – одна, дерев'яних – сім; житлових будинків: мурованих – шістнадцять, дерев'яних – триста сорок сім, млинів борошномельних: на ріці Стир – одна й машинних на суходолі – дві» [30, л. 1–1 об.].

Між собою юридики пов'язані вулицями. Із витягу із земських книг Луцького повіту за 1783 р. дізнаємося, що вулиця Середня починалася від моста на річці Глушець, далі прямувала через ринок до дороги, яка виходила з Окольного замку на Єврейську вулицю (або Жидовщину). Початок вулиці Троїцької також був від цієї ж дороги, а далі вона тягнулася аж до Стиру мимо домініканського костелу. Ще одна дорога пролягала над Глушцем до кафедрального костелу. Від костелу св. Якова безіменна вулиця вела на Караїмщину [29, арк. 106–107]. У люстрації 1789 р. зазначено ще такі вулиці, як Ринкова, Тильна, Широка, Поперечна [14, с. 28]. Ринок утворився на перетині основних магістралей острівного пагорба. Його формування як основного торговельного осередку міста завершилось уже в XIII–XIV ст. [23, с. 19].

На виникнення та еволюцію вуличної мережі й ринкового майдану Луцька вирішальний вплив мала ріка Стир як головна природно-композиційна вісь, а її притоки та рукави – як другорядні природні осі. Вулиці або мали перпендикулярне спрямування до водних об'єктів, або прокладалися вздовж (паралельно) до них. Крім того, до уваги бралися просторово-візуальні властивості форм рельєфу [8, с. 15–17; 15, с. 19, 23].

Цілісність простору також забезпечували дороги. У 1810 р. польський генерал Міхал Сокольницький писав: «У Луцьку велика дорога виводить до довгого моста, який стоїть на дуже елегантних і міцних палях [...]. Під час повеней вода оточує місто, перетворюючи його околиці на острів. Місто захищають дамби [...]. Дерев'яний міст з'єднує місто і довгий тракт, дещо піднятий над поверхнею великого болота. Від цього тракту відходять чотири дороги. Дві з них – старі. Однією досі користуються торговці. Ця дорога веде через Колки в Пінськ. Друга дорога через Рівне виводить на дороги до Горині, вище Острога. Дві інші дороги – нові. Одна з них іде вздовж ріки до Рожищ та веде через Ковель у Брест-Литовськ. Друга нова дорога піднімається вздовж ріки Стир до її злиття з Іквою й приводить через Дубно в Острог» [2, с. 188].

Із приєднанням Волині в 1795 р. до складу Російської імперії ситуація в просторовій структурі міста почала змінюватися. У встановленій ієрархії міст Луцьк надовго отримав скромний статус повітового центру на південно-західних окраїнах держави, що не могло не відбитися на його розвитку. В останній третині XVIII ст. у Російській імперії зроблено спробу перебудови простору на всіх рівнях, починаючи зі встановлення меж губерній і нової мережі міст, закінчуючи регламентацією будівництва житлових будинків у містах. Із різних за розміром елементів створювалася нова цілісна система життєвого середовища, хоча, як відомо, просторові структури є достатньо стійкими та генетично витривалими в часовому вимірі; до того ж природно-ландшафтна ситуація залишається практично незмінною.

Для генеральних планів міст були характерні регулярність і геометрична правильність кварталів та майданів, прямі вулиці, регламентована забудова. Систематичне складання планів волинських міст на ґрунті цілеспрямованої державної політики розпочалося з російської політики в краї [20, с. 172]. Як і для інших повітових міст Волинської губернії, найдавніший план Луцька складено наприкінці XVIII ст. Зафіксувавши стан забудови, він став основою для розробки планів реконструктивного характеру. Уже наступний план 1807 р. передбачав упорядкування історично сформованих функціональних зон міста проведенням прямолінійних вулиць, виділенням прямокутних кварталів і геометрично правильних майданів. Однак такий проект не міг бути реалізований через відверте руйнування складеного впродовж століть розпланування міста.

На еволюцію просторової структури Луцька в першій половині XIX ст. значно вплинули кілька великих пожеж. Одна з них сталася 30 липня 1803 р. Вона почалася о 23-й годині від домініканського костелу. Згоріли дві православні церкви (Хрестовоздвиженська й Покровська), католицький кафедральний храм, три чоловічі монастирі, монастир сестер милосердя, вірменська церква, школи, понад 300 житлових будинки (щонайменше 83 % усіх помешкань) [27, арк. 36–36 зв.].

Після пожежі мешканці Луцька мали намір відновити свої будівлі, але «оскільки в цьому місті Луцьку, який став казенним зі старостинського, усі всередині землі присвоєні несправедливо ксьондзами і шляхтою, чому міщани платили їм чинш, а нині ці ксьондзи й шляхта, забираючи від них ці землі, віддають іншим, котрі погоджуються платити їм більший чинш» [28, арк. 248 зв.]. Через двадцять років житлова забудова міста не лише була відновлена, але й дещо ущільнена: у Луцьку нараховувалося 28 мурованих і 367 дерев'яних будинків [21, с. 43].

Поступово міський простір ущільнювався, завдяки інтенсивному використанню острівної частини території Луцька, і розширювався за рахунок забудови й приєднання приміських поселень. Уже в 1833 р. на рівні генерал-губернатора обговорювалося питання про приєднання до Луцька поселення Вулька, яке було передмістям, але мало статус приватного села (див. також [14, 38]). Воно почалося одразу за містом і тяглося по обидва боки дубенського поштового тракту, на той час нараховувало 78 будинків разом із заїзними домами й поштою. Тут мешкали переважно міщани-євреї, із яких 130 ревізьких душ приписано до луцького кагалу [31, арк. 1, 7 зв., 33]. У цьому передмісті був майдан, «на якому в разі приїзду [до Луцька] відбувається зустріч з військовими Государя імператора і його Височества цесаревича, і ці височайші особи зупиняються у [римо-католицького] митрополита [Каспера] Цецишевського, котрий квартирує в кляшторі ксьондзів бернардинів, який стоїть у самому передмісті Вульці» [31, арк. 7 зв.].

Необхідність приєднання Вульки до Луцька була продиктована не турботою про економічний розвиток повітового міста, а потребою ефективного поліцейсько-адміністративного управління: поширення дій міської поліції на передмістя сприяло би результативному пошуку правопорушників, за рахунок мешканців Вульки збільшилася б кількість тих, хто виконував квартирну й гужову повинність; луцький кагал зміг би повніше сплачувати державні податки та віддавати визначену кількість рекрутів. Поширення на мешканців Вульки державних повинностей, покладених на міські стани, видавалося законним, оскільки вони користувались економічними перевагами міста, а повинностей на користь міста не виконували, при цьому також не йшлося про порушення прав власності поміщиці Грановської, якій належало це село [31, арк. 1 зв. – 2].

Вирішення питання про розширення меж Луцька виявилось актуальним, бо вже в жовтні 1834 р. з'явився указ сенату, за яким Вулька й разом із нею Базилянська юридика, розміщена на лівому боці ковельського тракту в кількості 31 дому, в адміністративному підпорядкуванні були приєднані до Луцька [31, арк. 36].

У 1830-х рр. активно розроблялися регулярні плани для повітових міст Волинської губернії, однак скласти такий план для Луцька було непросто. Волинський губернатор І. В. Каменський у 1844 р. писав генерал-губернаторові: «Оскільки передбачається для розширення цього міста забрати деякі приватні землі та землі, які належать державним маєткам, а для приєднання до Луцька деяких земель, що оточують це місто, створений особливий комітет для розгляду цього питання і вироблення відповідних пропозицій, то я згаданий план направив до цього комітету, щоб, виходячи зі своїх пропозицій, позначив на плані олівцем ті місця, які пропонується приєднати до Луцька, і потім подати мені план» [35, арк. 257 зв.]. Місто відрізнялося щільною житловою забудовою: на той час у ньому нараховувалося 32–35 мурованих і 461–465 дерев'яних приватних будинків [32, арк. 136–137; 22, с. 6–7].

Надалі на просторову структуру Луцька суттєво вплинула руйнівна пожежа, яка сталася 17 травня 1845 р. Вона почалася з монастиря бригідок, а сильний вітер сприяв тому, що вогонь перекинувся на сусідню триповерхову будівлю, що прилягає до римо-католицької кафедрального храму, із неї – на сусідні двоповерхові крамниці, а далі – на всі будинки аж до Базилянського мосту. Згоріли монастирі бригідок і кармелітів разом з інтер'єром костелів, недіючий монастир боніфратрів із костелом, дах соборної Покровської церкви, закрита вірменська церква, Хрестовоздвиженська церква й будівля колишнього василіанського монастиря, де розміщувалися в'язниця та Луцьке духовне правління, будинки міської поліції й магістрату, дві аптеки: одна – провізора Гуклера, а друга була в мурованому двоповерхову будинку міщанки Аполонії Шуцької. Пожежа пошкодила закриту муровану церкву св. Димитрія Великомученика, двоповерхову муровану будівлю домініканського монастиря [33, арк. 4–14]. Усього згоріло близько 300 будівель (44 муровані, 215 дерев'яних і 111 різних крамниць). Поряд із житловими будинками купці зводили крамниці та склади з товаром. Наприклад, купець 3-ї гільдії Йось Харіла мав два муровані двоповерхові будинки (по шість кімнат у кожному) разом із двома крамницями й складом солі, Хаскель Бланк – дерев'яний дім із двома прибудованими цегляними крамницями для продажу «красного товару», Шая Боксер – критий гонтом дерев'яний будинок і сім крамниць під одним дахом, Абель Булка – дерев'яний дім під одним дахом із флігелем і зерновим складом [33, арк. 16–35 зв.]. Із 215 згорілих дерев'яних будинків міщан-євреїв 109 були на Затишній (або Жидівській) вулиці, яка фактично не була вулицею, а цілим районом зі своїми вуличками, проїздами й тупиками [14, с. 33].

Збережені будівлі монастирів використано для розміщення місцевих управлінських інституцій. Так, до домініканського монастиря переселилися повітовий стряпчий та аптекар Гуклер зі своєю аптекою, до тринітарного монастиря – повітовий предводитель дворянства з канцелярією, магістрат із канцелярією, повітовий лікар, військовий госпіталь, повітовий землемір й інші повітові чиновники; у бернардинському монастирі знайшла притулок частина погорільців [33, арк. 52 зв.].

Генерал-губернатор заборонив відбудовувати луцьким євреям свої будинки, посилаючись на те, що місто входило в 50-верстну прикордонну смугу, звідки євреї повинні бути виселені. У середині 1845 р. міністерство внутрішніх справ зняло цю заборону, але вимагало від місцевої влади попередити євреїв, котрі можуть бути виселені [36, арк. 1, 14 зв.].

Після пожежі 1844 р. почали розробляти новий регулярний план Луцька. Тоді вся забудова міста займала всього 122 десятини. До пожежі в ньому нараховувалося до 555 різного типу будівель. За новим проектом мало бути побудовано 452 будинки на 217 десятинах. Одразу виникло дві проблеми:

де будуть зведені ще 103 будівлі й за рахунок яких земель потрібно розширити площу забудови. До того ж план передбачав проведення широких прямих вулиць, але «допустити таке проведення вулиць певним чином можливо на острові, де майже всі будівлі вигоріли». Тому якщо дотримуватися цього плану, то на старому місці залишаться лише восьма частина будинків [37, арк. 7–9 зв.]. До міста пропонувалося приєднати землі казенного села Яровиця, а селян (усього 12 сімей) переселити до сусіднього Вишкова; ще чотири родини (волосного писаря, однодворця, відставного солдата та вдови чиновника) не потребували переселення. У селі був старий полковий лазарет, працювали дві кузні, своя капличка [37, арк. 45–45 зв.]. Селяни не погоджувалися переходити в стан міщан, оскільки не знали ніякого ремесла, яке могло би приносити їм доходи [37, арк. 107], а також вимагали компенсувати їм утрату господарства [37, арк. 39 зв.]. Територія Луцька так і не була розширена за рахунок Яровиці [37, арк. 143].

У 1848 р. під час чергової пожежі на Пречистинській вулиці згоріло кілька будинків. При складанні плану визначено на цій вулиці розмістити міський сад. Ця земля належала колишньому уніатському капітулу і здавалася в оренду. Тут було 33 будівлі, при знесенні передбачалася компенсація власникам лише п'яти новіших будинків, а решта мали бути знесені без відшкодування [37, арк. 68–70 зв.].

На початок 1850-х років Луцьк і надалі складався «з двох частин: острова і півострова, які утворюються ріками Стиром і Глушцем. Острів, який називається власне Луцьк, або Старим Містом, має кращі будівлі й найгустішу масу населення; півострів же з північного боку менше забудований, а в поселенні Вулька і в державному сільці Яровиця знаходяться лише вбогі й негарні хатинки» [37, арк. 42]. Із північно-східного боку Луцька, із Ковельської й Дубнівської доріг, тягнулися родючі землі, пасовищ зовсім не було; міські землі загарбали поміщики Гнідави, Омеляника, Заборолія, Двірця. Своєї пристані місто не мало, плоти сплавлилися нижче по течії Стиру, у Вишкові.

«Орні землі, які розкинулися за селом Двірцем і тягнулися до сіл Підгайці і Теремно, а також під містом Луцьком сінокісний луг, який починається від Красненського моста і тягнеться в довжину до сіл Яровиця, Красне і Черчиці, а в ширину починається від колишнього єзуїтського городу і закінчується на ріці Стир», які належали боніфратському монастирю, за рішення сенату, у 1848 р. перейшли у власність міста. Орні землі, названі біваками, магістрат здавав в оренду [40, арк. 648 зв. – 649].

У 1857 р. через Луцьк прокладено Києво-Брестське шосе, що суттєво вплинуло на розвиток просторової структури міста. У межах Луцька забудовані з обох боків відрізки цієї дороги виконували функції наскрізних міських магістралей, з'єднуючи між собою окремі його райони.

На жовтень 1858 р. регулярні плани забудови всіх міст губернії, крім Дубна й Луцька, були затверджені [37, арк. 128]. Упродовж 1860-х років розроблялося декілька нових проектних планів міста з високою точністю й детальністю зйомки, що важливо для підготовки генерального плану. Такий план затверджено в 1869 р. Саме він став базовим документом для майбутньої півстолітньої розбудови міста [20, с. 177].

Від початку XIX ст. Луцьк перебував у полі зору військових, які прагнули перетворити його в укріплене місто, що мало стати однією з дев'яти фортець уздовж західного кордону імперії [13, с. 309]. У 1807 р. інженер-генерал П. К. Сухтелен розробив план будівництва фортеці в Луцьку, а саме місто мало бути оточене новими оборонними укріпленнями (бастионами, рavelінами й люнетами) і тим самим перетворене на неприступний форпост. У разі реалізації цього плану місто могло бути знищене. Через низинне розміщення фортеці, брак коштів та недоліки проекту від її будівництва відмовилися [6; 10, с. 167–169]. Однак і надалі при складанні планів міста штаб-офіцери давали оцінку придатності ландшафту та міської забудови для військових цілей. Звертали увагу на замок Любарта, католицькі костели й монастирі, синагогу.

На просторову структуру Луцька вплинуло розквартирування в околицях міста значної кількості війська. У 1826 р. імператор Микола I разом із великим князем Костянтином провів огляд Литовського корпусу російської армії під с. Жидичин, що за кілька кілометрів від Луцька на північ. Із того часу широкі луки й поля під Луцьком стали місцем військового табору [10, с. 170, 173].

При в'їзді в Луцьк на майдані біля бернардинського монастиря проводили огляди (паради) військ під час маневрів. Цей майдан став називатися Парадною площею.

У 1837 р. запроєктовано будівництво військового шпиталу. Його розмістили за межами міста на лівому березі Стиру біля дороги на Володимир-Волинський, а для побудови використали цеглу з розібраної давньої кафедральної церкви Іоанна Богослова, що розмістилась у дворі замку [10, с. 170].

Луцький госпіталь не мав свого кладовища, померлих для поховання потрібно було везти в сусідні Черчиці на сільське кладовище. Оскільки воно було оточене водою, то завжди виникала потреба в човні для перевезення покійника. Тому до 1845 р. померлих військовиків ховали на міському кладовищі, що за три версти від госпіталю за Стиром на другому боці міста. У 1845 р. госпіталь віднесено до парафії с. Гнідава і на місцевому кладовищі почали ховати померлих у госпіталі [45, арк. 1–1 зв.]. У 1848 р., коли поширилась епідемія холери, власник Гнідави вимагав припинити такі поховання. На той час міст через Стир зруйновано й до міського кладовища треба було добиратися через Рожище. Для потреб військового кладовища власниця с. Красне Є. Гобятова виділила земельну ділянку розміром 0,5 десятини, але просила надати їй такого самого розміру ділянку в передмісті Кічкарівка, яке перебувало в державній власності. Міністерство державного майна не погодилося на такий обмін, але зобов'язало магістрат Луцька заплатити поміщиці за вартість ділянки 20 руб. сріблом [45, арк. 11–12 зв., 29, 33 зв.].

На 1860 р. Луцький госпіталь був у с. Гнідава, «за межами міста Луцька, від якого відділений Стиром», а тимчасовий госпіталь надалі розміщував своїх хворих у будівлях тринітарного й домініканського монастирів [34, арк. 1–2].

Початок Кримської війни підштовхнув російське військове командування розпочати укріплення південно-західних кордонів держави. У червні 1854 р. у Луцьку, за розпорядженням військового міністра, почалося будівництво тимчасових укріплень для оборони переправ через Стир. У Луцьку ці укріплення називалися «фортеця Михайловград» і споруджувалися під керівництвом генерал-майора Аврежіо. «План міста Луцька з докладним зазначенням житлових і нежитлових будівель, городів і полів, які відійшли під укріплення, і тих будівель, які можуть заважати обороні», складений у 1854 р. у зв'язку з будівництвом Михайловградської фортеці, показує, що система укріплень не мала головної фортеці, а складалася з 22 люнетів і редутів. Вони півколом оточували місто із заходу, півночі та сходу; відстань між ними по суші складала від 21 до 315 м. Шанці надто близько підходили до міста й не могли його вберегти від обстрілу артилерією [10, с. 171].

Планувалося знести старий міст через ріку, кілька будинків у місті й на передмістях Красному, Яровиці й Вульці, зайняти єврейське кладовище, яке мало бути перенесене за місто, у володіння поміщика села Двірця, в обмін на міську землю. Загалом після обстеження виявилось, що діям батарей на віддалі 100 сажнів заважав 81 міський будинок. Лише частково їх встигли знести, бо вже в листопаді 1855 р. будівництво укріплень припинено, а зайняті землі повернуто місту [38].

До 1795 р. сакральний комплекс Луцька включав храми й монастирі християнських конфесій (римо-католицької, унійної та православної), старожитну синагогу та єврейські молитовні будинки. Упродовж першої половини ХІХ ст. під впливом конфесійної політики держави активно змінювався сакральний образ Луцька: Унійна церква була витіснена з релігійного життя міщан, занепадали римо-католицькі культові будівлі, розширювався православний простір міста.

Ще в 1797 р. парафіяльну Хрестовоздвиженську церкву при василіанському монастирі луцький протоієрей Григорій Вігура посвятив на православну. Свої дії він пояснив тим, що ніби луцькі василіани хотіли перейти в римо-католицизм, а церква й монастир здавна були православними [24, арк. 3]. Ця церква визначена бути соборною.

Ченці-василіани змушені були відправляти богослужіння в різних костелах, переважно в кафедральному та боніфратрському св. Якова [25, арк. 196]. Через кілька років для своїх парафіян, які залишалися вірними унії, вони облаштували каплицю, переобладнавши кілька келій у монастирі [25, арк. 1 зв.]. У 1833 р. василіанський монастир закрито; уже тоді його п'ять келій займала міська лікарня [25, арк. 91, 96 зв.]. За рішенням Волинської духовної консисторії монастир передавався Хрестовоздвиженській церкві, де мав поселитися церковний причт і духовне правління [26]. У лютому 1841 р. єпархіальний архітектор Михайлівський писав у єпархіальне правління, що «помітив жалюгідний вигляд колишнього василіанського монастиря». Він знав, якою була будівля в 1835 р., тому «можу нині рішуче стверджувати, що ця будівля хоча й відремонтована, проте знаходиться в набагато гіршому стані, ніж до ремонту [в 1838 р.]». На нижньому поверсі була в'язниця, а «від воріт в огорожі влаштовані до самої ріки дерев'яні ятки неакуратні» [29].

Під час пожежі 1803 р. у соборній Хрестовоздвиженській церкві «дах зовсім згорів і два на верху хрести впали, віконця потріскались, від вогню в середині хор і двері, оббиті білим залізом, згоріли» [25, арк. 108], але ікони, престол і все церковне начиння встигли винести. Церква потребувала великого

ремонт, тому в ній перестали правити. У Покровській церкві, „хоча й згорів дах і віконця [чотири великих і три малих] [25, арк. 15 зв.] потріскались», уже 15 серпня дозволено проводити богослужіння [25, арк. 4], але вона не мала іконостасу і царських врат [25, арк. 18], тому в ній тимчасово відбувалася тільки вечірня й всенічна служби [25, арк. 59]. Оскільки великий гарний іконостас із Хрестовоздвиженської церкви не міг поміститись у Покровській [25, арк. 135], то в лютому 1804 р. у ній встановили іконостас, привезений із села Оздова Луцького повіту, відтоді відправлялася літургія. Церква стала виконувати функції соборної, хоча мала невелику парафію (усього 14 дворів і 74 парафіяни обох статей) [25, арк. 108, 116]. Однак «розташування цієї [Покровської церкви] низьке, болотисте і ще невідгідне тим, що немає місця й можливості мати навколо неї огорожу, всередині якої можна було би здійснювати хресні ходи. Крім того, оточена зі всіх сторін єврейськими будинками, м'ясними рядами і бойнею, де не завжди дотримуються чистоти; позбавлена притаманної для християнської святині пишності» [44, арк. 42].

Уже в 1832 р. місцеве духівництво ставило питання про передачу православним будівель єзуїтського або тринітарного монастирів для соборної церкви, оскільки «відремонтувати Хрестовоздвиженську церкву не може і за своїм розташуванням серед єврейських будинків [вона] не може бути з достоїнством перетворена на соборну церкву» [26]. Іншим виходом могло бути будівництво нової церкви за рахунок державної казни, оскільки парафія нараховувала всього 50 дворів.

Від 1837 р. тягнулося листування між державними й церковними органами влади щодо будівництва в Луцьку соборної церкви. Після 1842 р. двічі складали кошторис на спорудження нової церкви, але далі справа не просувалась [44, арк. 41 зв.]. Згодом на церкву мали перебудувати костел тринітарного монастиря, а в самому монастирі розмісився військовий госпіталь. На думку луцького протоієрея Метельського, це не могло бути перешкодою, бо для поселення церковного притчу (священника, диякона, дяка та пономаря) достатньо й східного крила монастиря, а в західному могли залишатися приміщення для різних органів влади [44, арк. 35–35 зв.]. Волинський губернатор А. Д. Кривцов уважав, що костел тринітарного монастиря, який був на головній вулиці міста, можна переобладнати на соборну церкву. Натомість домініканський монастир «за своєю структурою мало відповідає православним храмам», до того ж розміщений у глухому місці та значно постраждав під час пожежі 1848 р. [42, арк. 57–59, 69; 43, арк. 2–3].

У середині XIX ст. Покровська церква не могла вмістити всіх, хто приходив на богослужіння, особливо після того, як її парафіянами стали лікарі й хворі військового госпіталю, військові з інвалідної команди та чиновники з луцької команди шляхів сполучення. Тому в березні 1856 р. парафіяни Покровської церкви звернулися до архієпископа Арсенія з проханням добиватися передачі православним костелу закритого бернардинського монастиря. Лист-прохання підписали 22 чиновники і військові та 22 мешканці Луцька [44, арк. 41–43]. Такий же лист вони направили губернатору [44, арк. 48–49].

Пожежа 1848 р. пошкодила будівлю бернардинського монастиря: на другому поверсі з 18 келій лише сім залишилися у доброму стані. Ченці займали кілька келій на першому поверсі, а решту здавали в оренду для помешкання й складів [44, арк. 1 зв., 4]. У 1853 р. монастир був уже закритий, а сама будівля залишилася без нагляду [44, арк. 85]. Наприкінці цього року в ній уже розмістилася в'язниця, а на верхньому поверсі – лікарня [44, арк. 8]. На 1857 р., крім в'язниці, у монастирі знаходилися продовольчий склад та архів повітового суду; тут також мешкав наглядач в'язниці й начальник II-ї дистанції 10-ого округу шляхів сполучення; частина будівлі взагалі не була зайнята. Після ремонту в ній можна було розмістити всі органи місцевого управління [40, арк. 655–656].

На той час у місті нараховувалося 856 католиків, але до парафії належало ще 2081 особа з навколишніх сіл і містечок, тому луцька римо-католицька парафія об'єднувала майже три тис. осіб [44, арк. 53]. Крім кафедрального й парафіяльного костелів, чинними були ще костел монастиря бернардинів (відав ним місцевий декан) і костел монастиря бригідок. Римо-католицьке духовенство просило перевести костел закритого бернардинського монастиря в статус філіального. Після Січневого повстання 1863 р. губернатор розцінив це прохання як свідчення відсутності потреби католиків у костелі, тому «пропонував зазначений костел негайно запечатати і передати у відання поліції» [44, арк. 83 зв.], що й зроблено в липні 1864 р.

Римо-католицькі монастирі в Луцьку активно займали військові. У будівлі тринітарного монастиря вже в 1851 р. розмістився тимчасовий військовий госпіталь. Наступного року він отримав статус госпіталю 2-го класу, що означало можливість його розширення в разі потреби. У літній період хворі

розміщувалися не лише в кімнатах, але й у коридорах і в костелі. Крім монастиря тринітаріїв, госпіталь зайняв частину будівель домініканського монастиря [46, арк. 1–2]. У 1856 р. увесь монастирський комплекс передано військовому відомству разом із будівлями домініканського й кармелітського монастирів, однак усі вони потребували ремонту [39]. На початку 60-х років ішлося про переобладнання приміщень монастиря тринітаріїв для постійного квартирування стрілецького батальйону: тут мали бути канцелярія та приймальня, слюсарна, теслярська, ковальська й швейна майстерні, цегхауз, школа горністів, кухня та пекарня, кімнати для караулу й арештантів. Планувалося відремонтувати дах, для чого виділено кошти із земського збору [41, арк. 11, 22]. Під час Січневого повстання 1863 р. монастир перетворили на в'язницю для полонених повстанців. Костел монастиря розібрали в 1869 р. [47, с. 181].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Загалом, якщо порівняти просторову структуру Луцька кінця XVIII ст. і початку 1860-х років, то можна констатувати, що вона суттєво змінилася. На 1864 р. сакральний простір міста створювали дві церкви, лише два костели, один монастир бригідок, старожитна синагога, 11 єврейських молитовних шкіл, караїмська кенаса; міська житлова й соціально-економічна забудова об'єднувала всього 419 будинків (із них 37 мурованих), 168 яток і крамниць, трактир, ресторан, дві кондитерські, 32 двори-заїзди, міську лікарню, мідний, два миловарні, п'ять свічкових «заводів», олійню, дві цегельні; освітній простір формували повітова й парафіяльна школи, казенне єврейське 1-го розряду училище [1, с. 108]. Організація просторового середовища не тільки пасивно відображала, але й активно впливала на відтворення соціальних відносин. Динаміка простору виникає з факту, що ніщо в реальному просторі не зберігає постійного положення.

У першій половині XIX ст. Луцьк демонстрував модель економічної, соціальної й культурної організації для мешканців малого міського поселення в умовах соціально-політичної трансформації, яку переживала Волинь у період Російської імперії. Поліетнічний склад населення при його незначних розмірах і відсутності анонімності великого міста, розміреність повсякденного життя в умовах традиційного суспільства, своєрідність культурно-побутових відносин створювали неповторну атмосферу світу повітового міста, відмінну як від великого міста, так і від села. Луцьк мав свою «мову»: промовляв своїми вулицями, майданами, будинками, пам'ятками давнини, людьми, історією.

Джерела та література

1. Географическо-статистический словарь Российской империи составил по поручению Императорского Русского Географического общества П. Семенов. – СПб. : Тип. В. Безобразова, 1867. – Т. 3. – Вып. 4-й : Нов-Оя. – 748 с.
2. Захарчук О. Волинь в планах польского генерала Михала Сокольніцкого. Приложение. М. Сокольніцкий «Вгляд на Волинь посредством обозрения маршрута того похода, который мог бы совершить армейский корпус через эту провинцию для того, чтобы отправившись из Замости или из Рубержова через Буг, прибыть в Киев на Днепре» : [пер. с фр. В. А. Яновского] / О. Захарчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2012. – Вип. 41 : Матеріали ХІ Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11–12 травня 2012 року. – Луцьк, 2012. – С. 184–191.
3. Колосок Б. В. Градостроительное наследие в развитии Луцка / Б. В. Колосок // Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины : сб. тр. – Киев : [б. и.], 1979. – С. 111–116.
4. Колосок Б. В. Градостроительное наследие Луцка / Б. В. Колосок // Строительство и архитектура. – 1981. – № 7. – С. 5–7.
5. Колосок Б. В. Градостроительное наследие Луцка (развитие древнего города и проблемы преемственности) : автореф. дис. ... канд архитектуры / Б. В. Колосок. – М., 1981. – 27 с.
6. Колосок Б. В. Задум генерала П. К. Сухтелена / Б. В. Колосок // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура». – Харків : Рідний край, 1997. – Ч. II. – С. 139–142.
7. Колосок Б. В. Кафедральні споруди Луцька. Історико-архітектурне дослідження / Б. В. Колосок. – Білий Данець ; Острог : Воляннн з Волині, 2002. – 124 с.
8. Колосок Б. В. Православні святині Луцька / Б. В. Колосок. – Київ : Техніка, 2003. – 292 с.
9. Колосок Б. В. Римо-католицькі святині Луцька / Б. В. Колосок. – Київ : Техніка, 2004. – 224 с.
10. Колосок Б. Луцькі укріплення XIX століття / / Б. В. Колосок // Луцьк : наук.-інформ. зб. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – Вип. II. – С. 167–174.
11. Колосок Б. В. Луцьк – пам'ятка архітектури та містобудування : історико-архітектурний нарис / Б. В. Колосок. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. – 124 с. + 16 с.
12. Колосок Б. В. Луцьк : архітектурно-історичний нарис / Б. В. Колосок, Р. Г. Метельницький. – Київ : Будівельник, 1990. – 192 с.

13. Лукашевич А. М. Проекты фортификационного прикрытия западной границы Российской империи после 3-го раздела Речи Посполитой (1795–1796 годы) / А. М. Лукашевич // Война и вооружение : новые исслед. и материалы ; тр. Седьмой междунар. науч.-практ. конф. 18–20 мая 2016 г. – СПб. : [б. и.], 2016. – Ч. III. – С. 304–312.
14. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька / Р. Метельницький. – Київ : Дух і Літера, 2001. – 178 с.
15. Носар І. Природно-ландшафтні фактори формування розпланувальної структури міста Луцька: історична еволюція / І. Носар // Минувле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : наук. зб. – Луцьк, 2007. – Вип. 26. – С. 18–22.
16. Потапчук Ш. В. Природно-ландшафтні фактори архітектурно-просторової еволюції історичних міст Волині : автореф. дис. ... канд. архітектури / Ш. В. Потапчук. – Львів, 2008. – 28 с.
17. Прищепка О. П. Планування та забудова міських поселень на Волині в практичній діяльності міських органів самоврядування (XIX – початок XX ст.) / О. П. Прищепка // Архітектурна спадщина Волині : зб. наук. праць. – Рівне : ПП ДМ, 2008. – С. 80–85.
18. Рычков П. А. Градостроительное искусство Западной Украины XV–XIX веков : автореф. дис. ... д-ра архитектуры / П. А. Рычков. – М., 1993. – 64 с.
19. Ричков П. Луцьк в контексті містобудівної культури України / П. Ричков // Минувле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2007. – Вип. 26. – С. 15–17.
20. Ричков П. Плани Луцька в фондах Російського державного історичного архіву / П. Ричков // Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. – Луцьк : [б. в.], 2009. – Вип. V. – С. 171–186.
21. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год. – СПб. : Тип. И. Глазунова, 1829. – 95 с.
22. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского, составленные в статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. – СПб. : Тип. К. Крайя, 1842. – С. 6–7.
23. Терський С. В. Старожитній Лучеськ у світлі археології / С. В. Терський // Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. – Луцьк : ЛДКІЗ, 1998. – С. 6–28.
24. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської області), ф.1, оп. 1, спр. 350.
25. Держархів Житомирської області, ф.1, оп. 2, спр. 345.
26. Держархів Житомирської області, ф.1, оп. 7, спр. 877.
27. Держархів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 додатковий, спр. 16.
28. Держархів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 додатковий, спр. 17.
29. Держархів Житомирської області, ф. 67, оп. 7, спр. 1054.
30. Российский государственный военно-исторический архив, ф. ВУА, д. 18 653, ч. 7.
31. Центральний державний історичний архів України. М. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 1, спр. 1 438.
32. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 4 324.
33. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 6 403.
34. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 37, спр. 1 154.
35. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 66, спр. 440.
36. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 78, спр. 208.
37. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 78, спр. 459.
38. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 85, спр. 343.
39. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 86, спр. 296.
40. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 88, спр. 348, ч. 1.
41. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 91, спр. 364.
42. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 290, спр. 139 «б».
43. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 291, спр. 33.
44. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 789, спр. 72.
45. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7 606.
46. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 86, спр. 3 030.
47. Kołosok B. W. Kościół i klasztor trynitarzy w Łucku / B. W. Kołosok // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1989. – Т. XXXIV. – Z. 3/4. – S. 179–202.

Карлина Оксана. Пространственная структура Луцка в конце XVIII – в середине XIX в. Рассмотрена пространственная структура Луцка в конце XVIII – середине XIX в. К ней принадлежат типы и функции застройки, транспортная сетка, характеристики расселения и другое. В составе Российской империи Луцк надолго получил скромный статус уездного центра на юго-западной границе государства, что не могло не отразиться на его развитии. До конца 1860-х годов город развивался без применения утвержденного плана соответственно особенностям рельефа, поэтому его застройки были хаотичными и неупорядоченными. С одной

сторони, городское пространство уплотнялось, благодаря интенсивному использованию островной части территории Луцка, а с другой – расширялось за счёт застройки и присоединения пригородов. На эволюцию городского пространства существенно влияли губительные пожары. Конфессиональная политика государства привела к упадку многих римско-католических сакральных строений. На пространственной структуре Луцка отобразилось расквартирование на окраинах города и в близлежащих селах значительного количества войска. В первой половине XIX в. Луцк демонстрировал модель пространственной организации, характерную для жителей небольшого городского поселения.

Ключевые слова: Волинская губерния, Луцк, пространственная структура, городская застройка, план города.

Karlina Oksana. The Spatial Structure of Lutsk late XVIII – Mid XIX Century. We consider the spatial structure of Lutsk late XVIII – mid XIX century. It includes the types and functions of the building, transport network, etc. settling characteristics. In the Russian Empire for a long time Luck got humble status of the district center in south-western outskirts of the state, which could not affect its development. By the end of 1860 the city developed without the use of a predefined plan according to the relief features, so its buildings characterized chaotic and disordering. On the one hand, compressed urban space through intensive use of the island territory of Lutsk, on the other hand, expanded by building and joining suburban settlements. In the evolution of urban space appear much destructive fire. Confessional state policy has led to the decline of many Roman Catholic sacred buildings. In the spatial structure of Lutsk affect the cantonment around the city a significant number of troops. In the first half of the XIX century. Luck demonstrated a model of spatial organization characteristic of the residents of small urban settlements.

Key words: Volyn province, Luck, spatial structure, urban development, plan of the city.

Стаття надійшла до редколегії
08.12.2016 р.

УДК 271.22(477.82)-725-428(091)

Андрій Боярчук

Служба волинських православних священників в органах єпархіального управління та виконання ними архієрейських доручень (перша половина XIX ст.)

У статті на основі мікростатистичного аналізу клірових відомостей показано задіяність волинських єреїв у роботі єпархіального управлінського апарату та виконання ними архієрейських доручень у першій половині XIX ст. Схарактеризовано устрій органів управління Православної церкви на Волині у визначений період.

Ключові слова: Волинська єпархія, клірові відомості, духовна консисторія, духовне правління, благочиння.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження специфіки розвитку волинського православного духовенства – це також пошук відповідей на питання, пов'язані із церковно-політичною еволюцією суспільства. Наприкінці XVIII ст. з відновленням церковно-адміністративної структури Православної церкви на Волині виникла потреба у священниках, які б служили в органах єпархіального правління та виконували доручення єрархів. Важливо з'ясувати активність волинських єреїв у функціонуванні органів церковної влади у першій половині XIX ст.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Історіографічний доробок досліджуваної теми не відрізняється багатством. Так, лише Інна Шугальова окреслила устрій органів управління Православної церкви в Україні наприкінці XVIII–першій половині XIX ст. [15]. Василь Дудар показав особливості роботи ченців Почаївської Успенської лаври у Волинській духовній консисторії та депутатську діяльність лаврських представників у повітових судах в XIX ст. [9].

Мета статті – на основі мікростатистичного аналізу клірових відомостей прослідкувати задіяність волинських єреїв у роботі єпархіального управлінського апарату та виконання ними архієрейських доручень.